

Маніфест 17 жовтня 1905 року як підґрунтя демократизації суспільства та розвитку прав людини в Російській імперії

Криза промислового й сільськогосподарського виробництва, поразки в російсько-японській війні 1904–1905 рр. спричинили зростання соціальної напруги в Російській імперії. 9 січня 1905 р. в Санкт-Петербурзі була розстріляна мирна демонстрація, що призвело до революційних виступів робітників і солдатів. До жовтня 1905 р. заворушення охопили всю країну і переросли у Всеросійський жовтневий політичний страйк. Виникла пряма загроза збройного повалення монархії, нагальною стала проблема вдосконалення державного устрою. Цар був змушений піти на поступки і Найвищим маніфестом від 17 жовтня 1905 р. проголосив реформування державної системи.

Аналіз юридичного змісту вказаного документу, його цінності та недоліків як нормативно-правового акту, а також історичного значення, здійснив ряд дослідників як дореволюційного періоду (Б. А. Кістяківський [1]), так і сучасних (наприклад, В. В. Виноградов [2], А. В. Дружиніна [3]).

Після «кривавої неділі» імператор Микола II шукав можливості спрямувати соціальну енергію підданих у законне русло. В кінці літа 1905 р. був прийнятий Найвищий маніфест від 19 серпня, який започатковував Державну думу як вищий дорадчий орган Російської імперії. Початок роботи Державної думи планувався на січень 1906 р. Однак, Всеросійський жовтневий політичний страйк зірвав плани щодо скликання цього органу. 12–18 жовтня в різних галузях промисловості страйкувало понад 2 млн осіб. Цей загальний страйк і, перш за все, страйк залізничників, змусили імператора піти на поступки. Для подолання кризи потрібні були термінові дії, що і змусило Миколу II поділитися законодавчими повноваженнями (вся повнота виконавчої влади залишалася в руках імператора).

Голова Ради Міністрів Російської імперії С. Ю. Вітте подав Миколі II Записку про необхідність політичних реформ. Цар, ознайомившись із нею, після довгих і болісних роздумів погодився видати Маніфест, в якому містилися основні положення вказаної Записки. Таким чином, 30 жовтня 1905 р. імператором був підписаний Найвищий маніфест про вдосконалення державного порядку, відомий в історії як «Маніфест 17 жовтня 1905 року» (за старим стилем). Розробив його Голова Ради Міністрів Російської імперії С. Ю. Вітте. Підписуючи Маніфест, цар Микола II вважав, що прийняв страшне рішення, яке невідомо яким чином позначиться на долі Росії [3, с. 5].

У документі йшлося про те, що від народних смут і хвилювань може виникнути «загроза цілості та єдності держави нашої». Тому для якнайшвидшого припинення народних протестів на уряд країни Маніфестом були покладені такі обов'язки:

«1. Дарувати населенню непорушні основи громадянської свободи на засадах недоторканості особи, свободи совісті, слова, зборів і спілок.

2. Не зупиняючи призначених виборів у Державну думу, залучити до участі в Думі, в міру можливості, ... ті класи населення, які нині зовсім позбавлені виборчих

прав, розпочавши цим подальший розвиток загального виборчого права у встановленому законодавчому порядку.

3. Встановити як непорушне правило, щоб ніякий закон не міг вступити в силу без схвалення Державної думи, і щоб виборним від народу забезпечена була можливість реальної участі у нагляді за діями поставлених від Нас властей» [4, с. 150-151.]

Маніфест 17 жовтня 1905 р. був розцінений багатьма сучасниками як Конституція. Зокрема В. М. Гессен вважав, що цим документом вводилися конституційні засади Росії (що випливало з 3 пункту Маніфесту) й ліквідовувалося самодержавство [3, с. 5–6]. Таким чином, Маніфест став Конституцією держави.

Сучасні дослідники не погоджуються з такою тезою, вважаючи, що Маніфест лише започаткував процес демократизації Російської імперії, а реальний перехід її до конституціоналізму відбувся в процесі подальшого реформування російського законодавства.

Іще Б. А. Кістяківський, на противагу В. М. Гессену, зазначав, що Маніфест не став Конституцією й взагалі не мав сили закону, а був лише обіцянкою видати такий закон. Разом із тим, учений визнавав виключну роль Маніфесту, порівнюючи його значення із Декларацією незалежності США та Декларацією прав людини і громадянина у Франції [1, с. 520.].

Сам Микола II в жовтні 1905 р. в листі до генерала Д. Ф. Трепова писав, що Росії даровано Конституцію. Проте згодом він заявляв протилежне – що в державі Конституції немає [3, с. 6], що було черговим свідченням небажання царя втрачати самодержавну владу.

Після видання Маніфесту 17 жовтня необхідно було привести у відповідність із ним Основні закони Російської імперії. У новій редакції Основних законів необхідно було відобразити буржуазно-демократичні права і свободи російських підданих, які їм «дарував» Маніфест 1905 р. 23 квітня 1906 р., за чотири дні до початку роботи I Державної думи, цар Микола II затвердив Основні державні закони Російської імперії. На думку А. В. Дружиніної, саме вони стали єдиним правовим документом, які можна назвати російською Конституцією [3, с. 6].

Більшість дослідників, зокрема В. В. Виноградов, вважає, що Маніфест сам по собі не створив переходу від самодержавства до обмеженої монархії, але зумовив його. До першого засідання Державної думи у імператора ще зберігалися законодавчі повноваження в повному обсязі, і, отже, він мав право скасувати Маніфест від 17 жовтня 1905 р. Юридично ж днем переходу Росії до конституційного ладу слід вважати день, коли зібралася I Державна Дума: вона стала представницьким органом влади із законодавчими повноваженнями [2, с. 181].

Маніфестом офіційно проголошувалися права російських підданих (загальне виборче право, контроль населення над діяльністю органів влади), але документ не містив гарантій їх реального здійснення. Згодом імператором було прийнято низку указів, що розширювали політичну й особисту свободу підданих, проте загалом права і свободи продовжували обмежуватися. Недоліками документа було також те, що в ньому нічого не говорилося про такі важливі постулати як свобода думки, принцип недоторканості приватної власності, рівності всіх перед законом.

Разом із тим, як зазначав Б. А. Кістяківський, саме починаючи з Маніфесту 17 жовтня 1905 р. можна говорити про права людини і громадянина Російській імперії [1, с. 520].

Велике загальнополітичне значення Манифесту та законодавчих нововведень, що послідували за ним, полягало в тому, що вони стали поштовхом для формування системи політичних партій у Росії. З'явилися легальні політичні партії і громадські організації, в тому числі й національні [2, с. 182–183].

Таким чином, Манифест 17 жовтня 1905 р. став підґрунтям демократизації суспільства та розвитку прав людини в Російській імперії. Оскільки документ не містив законодавчих норм, він мав характер декларації. Положення Манифесту стали юридично значимими лише після внесення змін до Основних державних законів, що було зроблено царем 23 квітня 1906 р. Скликання I Державної Думи, як представницького органу влади із законодавчими повноваженнями, закріпило реалізацію політичних прав і свобод. Проте права й свободи населення залишалися, відповідно до законодавства, значно обмеженими, а подальший розпуск I та II Державних Дум і період реакції стали кроком назад у модернізації державного ладу Російської імперії та розвитку громадянського суспільства.

Список використаних джерел та літератури:

1. Кистяковский Б. А. Государственное право (общее и русское) / Б. А. Кистяковский. – СПб., РХГИ, 1999. – 800 с.
2. Виноградов В. В. Манифест от 17 октября 1905 г.: юридическая природа и содержание (из истории российского конституционализма) / В. В. Виноградов // Известия ВГПУ. Исторические науки и археология. – 2015. – №. 6. – С. 181–186.
3. Дружинина А. В. Оформление конституционных начал индивидуально-гражданского типа права (1905–1906 гг.) / А. В. Дружинина // Научно-практический журнал «Государство и право в XXI веке» – 2014. – № 1. – С. 5–7.
4. Высочайший манифест «Об усовершенствовании государственного порядка» // Законодательные акты переходного времени: 1904–1908 гг.: сборник законов, манифестов, указов Пр. Сенату, рескриптов и положений Комитета министров, относящихся к преобразованию государственного строя России / [под ред. пр.-доц. Н. И. Лазаревского]. – [изд. 3-е, пересмотренное и доп. по 1 сент. 1908 г.]. – Санкт-Петербург: Издание Юридического книжного склада «Право», 1909. – 1018 с.

Кондратюк Світлана Володимирівна

заступник директора з навчальної роботи,
Житомирський торговельно-економічний коледж КНТЕУ

Право на освіту у Російській імперії на зламі століть та його реалізація на прикладі Волинської губернії

Важливе місце в системі конституційних прав і свобод людини і громадянина займають культурні права і свободи, які ще іноді визначають як духовні або ідеологічні права і свободи. Прийнято вважати, що вони є міра можливої поведінки або діяльності особи щодо задоволення своїх законних потреб у сфері освіти, літературної, художньої, наукової та технічної діяльності. Одним з основних культурних прав є право на освіту (ст. 53 Конституції). Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток